

УДК: 929Соловійов(477.72)«18»

Валерія Кібець,

бакалавр історії,
студентка 5 курсу Херсонського державного університету,
факультет психології, історії та соціології,
e-mail: lera.kibets@yandex.ua

ЛЕОНІД СОЛОВЙОВ ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ХЕРСОНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Перед сучасною українською історичною наукою стоїть багато завдань, які потребують наукового вирішення. Серед них вивчення життя і діяльності видатних особистостей та історії окремих регіонів України займають не останнє місце. Стаття є спробою показати особливості дореволюційного минулого міста Херсона з позиції корінного жителя і мемуариста Л. П. Соловійова.

Ключові слова: мемуари, краєзнавець, історичне минуле, місто Херсон, історичні джерела.

Перед сучасною українською історичною наукою стоїть багато завдань. Серед них вивчення життя і діяльності видатних особистостей та історії окремих регіонів України займають не останнє місце. На сьогодні важливим завданням є переосмислити роль особи в історії, вивчити неординарні особистості, наповнити історичний процес живими, діючими людьми, зробити його антропоцентричним. Необхідно не лише відродити забуті імена, але й визначити належне кожному місце в історії України. Ця стаття є спробою показати особливості дореволюційного минулого міста Херсона з позиції корінного жителя і мемуариста Л. П. Соловійова.

Цивілізованість народу визначається не тільки економічними факторами, а й рядом духовних чинників. Один із них – збереження народної пам'яті та відтворення історії власної місцевості. Яскравим прикладом намагання зберегти і донести до наступних поколінь історію рідного міста, показати його особливості є спогади корінного херсонця, інженера Л. П. Соловійова.

Соловійов Леонід Петрович народився 29 серпня 1909 року у м. Херсоні, в сім'ї службовця Херсонського морського торгового порту¹. В 1916 році вступив до Першої чоловічої гімназії міста (нині багатопрофільна гімназія № 20 ім. Бориса Лавренюва), куди брали дітей переважно із заможних родин. Навчання було платним. Для вступу необхідно було вміти читати, писати, знати початки арифметики та здати окремий екзамен з предмету “Закон Божий”. Навчання в гімназії продовжувалось 8 років. Проте до цього потрібно було пройти перший клас підготовки та один рік

¹ Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), ф. Р-944, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

² Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 2, арк. 16–18.

³ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 10, арк. 5.

⁴ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

⁵ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 5, арк. 38–39.

⁶ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 6, арк. 20–26.

навчання вдома або в приватній школі. В Херсоні – це, наприклад, школа В. А. Слесаревої². Таким чином, на отримання середньої освіти необхідно було 10 років.

Суворими і в деякій мірі пуританськими були правила поведінки для всіх гімназистів. На суворості і навіть жорстокості керівників гімназії наголошує і сам автор мемуарів. Він ставиться до цього зневажливо і висміює практику дореволюційної освіти³.

В автобіографії Леоніда Петровича знаходимо лише загальні відомості про його особу. Батько працював в Управлінні робіт Херсонського порту, про професію матері не сказано жодного слова. Батько, за словами самого Леоніда Петровича, народився в селі і довгий час там проживав⁴.

В 1923 році Леонід Соловйов вступив до Херсонської будівельної професійної школи, яку успішно закінчив в 1925 році за спеціальністю будівельник-десятник. Під час навчання він проходив виробничу практику в Херсонському порту, куди після закінчення школи влаштувався на роботу. Це було не перше знайомство Соловйова з портом, оскільки його батько працював в Управлінні Херсонського порту. Він неодноразово брав допитливого сина до себе на роботу, хоча й не хотів, щоб той успадкував його спеціальність через небезпечність і важкість своєї роботи. Але вийшло інакше: “Стать строителем водных путей меня заставила не только наследственность отца, но и любовь с детства к воде, и пароходным судам”, – згадує автор в своїх мемуарах⁵.

В травні 1925 року Л. П. Соловйов був прийнятий на роботу десятником в будівельну групу порту. Взимку перейшов в технічну частину порту, де працював техніком-кресляром. Саме ця посада вимагала стикатись з технічним архівом порту, ознайомлення з історичними матеріалами з питань будівництва порту. Здобути знання з цих питань були використані в подальшій роботі з історії рідного міста⁶.

В 1932 році Леонід Соловйов закінчив Ростовський політехнікум водних шляхів сполучення, отримавши диплом гідротехніка морського транспорту I розряду. Паралельно навчався на заочному відділенні Ленінградського інституту інженерів водного транспорту (5 курсів).

Після закінчення технічного навчального закладу Л. П. Соловйов як молодший спеціаліст-портовик був направлений в Херсонський порт на постійну роботу.

Протягом 1931-1939 років Л. П. Соловйов був членом ВЛКСМ, а в 1939 році вступає до лав Комуністичної партії. В цей час Леонід Петрович продовжує працювати в порту. Паралельно вивчає історію міста та порту, займається філокартією.

Під час Другої світової війни, у 1941 році Л. П. Соловйов був мобілізований на фронт. Відомості з цього періоду його життя відсутні. Очевидно, це можна пояснити тим, що основною метою своїх мемуарів автор вважав залишити багатий матеріал з історії становлення, будівництва і роботи Херсонського морського порту. Оскільки присвятив майже все життя цій професії і був нерозривно пов'язаний із діяльністю порту. Можливо, як учасник Другої світової війни, і людина, яка немало бачила і чула, Л. П. Соловйов

не хотів брехати, а сказати правду не міг. Оскільки він писав мемуари ще в часи Леоніда Брежнєва, і не хотів ризикувати. Достовірно відомо, що службу в Збройних силах Л. П. Соловйов закінчив зі званням інженер-майора Воєнно-морських сил. В листопаді 1947 року він повернувся до Херсону⁷.

⁷ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

В мемуарах Л. П. Соловйова докладно описано місто Херсон в дореволюційний час, показано його особливості та надано докладну характеристику місцевості і архітектурним пам'яткам міста.

Дореволюційний Херсон мав ряд своїх особливостей. Це було невелике, тихе, спокійне, провінційне місто, яке вело розмірене життя. Сам Л. П. Соловйов свідомо пам'ятає місто з 1914 року. Тому особливо корисними є порівняння дореволюційного, хоч і вже воєнного, і радянського Херсона⁸.

⁸ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

Більшість херсонців склали купці, чиновники, дрібні підприємці та торговці. Робітники становили меншість, жили переважно на околицях і мали своє господарство. Це було типовим і традиційним проявом їх звичного укладу життя.

Назви всіх вулиць в місті до 1920 року мали найменування в честь видатних діячів – Ганібалівська, Потьомкінська, Суворовська; інші в пам'ять адміністраторів і осіб, які працювали на користь Херсона – Говардовська, Воронцовська і Ришельєвська; окремі несли в собі релігійний характер – Соборна, Богородицька, Преображенська. Сам Л. П. Соловйов знав відомих осіб свого міста, був знайомий з історією і тим внеском, який вони зробили для його розвитку. Звичайно, він не каже про це прямо. Проте чітко можна помітити, що на думку Л.П. Соловйова, назва вулиці Говардовська була значно краща, ніж Червоно-Армійська, а вулиця Соборна більше відображала характер міста, ніж Ленінська. Місто поєднувалось із форштадтами мостами, які носили назву Панкрат'євського і Клушинського⁹.

⁹ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 2, арк. 2–4.

Дореволюційна топоніміка Херсона створювала неповторне історичне середовище. Дослідження топоніміки певного краю України має суттєве значення, яке полягає, серед іншого, в розширенні відомостей про історію краю, про особливості регіональної мовотворчості, в необхідності нормування, систематизації власних назв, створенні карт, покажчиків тощо. Назви околиць, районів та вулиць були органічно пов'язані з найважливішими подіями та іменами історії Херсона.

Дореволюційний Херсон був полірелігійним містом, Л. П. Соловйов надає детальну характеристику соборам, церквам, які розташовувались в місті. Зокрема, місто налічувало три собори, 16 церков, один костюл, одну лютеранську кірху, 7 синагог, декілька будинків для молитов¹⁰. Це він вважає нормальним і природним для полірелігійного Херсона.

¹⁰ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 2, арк. 7–13.

Загалом, культурний спадок дореволюційного міста невеликий. Культурно-просвітницьких закладів в Херсоні було небагато. Зокрема, в 1830 році був заснований театр. Дворянство Херсона придбало приміщення на вул. Потьомкінській і облаштували під театр. Це була непристосована для таких потреб дерев'яна будівля. На сцені театру виступав відомий актор М. С. Щепкін. В 1874, 1875 і 1885 роках на сцені театру виступав український драматург,

¹¹ Коротецький, А. (2004) *Летопись Херсона*. Херсон: Штрих, 93.

режисер, актор М. Л. Кропивницький. Його режисерська діяльність почалась постановкою в Херсоні п'єси І. П. Котляревського "Наталка-Полтавка"¹¹. Автор мемуарів дуже добре усвідомлював роль культури, яку вважав невід'ємною частиною розвитку міста.

Галузь освіти дореволюційного Херсона почала активно розвиватись лише в середині XIX століття. В родинах заможних купців, духовенства навчання в основному відбувалось в домашніх умовах: хлопчики отримували початкову освіту для вступу в повітові навчальні заклади, а для дівчат освіта обмежувалась домашніми вчителями. Велику роль для розвитку освіти в Херсоні другої половини XIX століття зіграли земства, в діяльності яких, освіта була одним з пріоритетів. Всього наприкінці XIX століття в місті було близько 45 навчальних закладів. На початку XX століття їх кількість зросла, адже з міського бюджету на освіту стали виділяти більше коштів. Проте, як зазначає Л. П. Соловйов, головним недоліком розвитку освіти залишалась відсутність вищих навчальних закладів.

¹² Коротецький, А. (2004) *Летопись Херсона*. Херсон: Штрих, 89.

Великі проблеми були і з медициною міста, зокрема в кінці XIX століття її розвиток був на дуже низькому рівні. В губернії один лікар приходився на 12,8 тисяч жителів¹². Через це різні епідемії і відсутність будь-якого лікування призводили до значної кількості смертності серед населення. На початку XX століття ситуація трохи покращилась. В місті, за словами Л.П.Соловйова, було шість лікарень, сім аптек і два аптекарських магазина¹³. Цього, звичайно, було недостатньо.

¹³ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 2, арк. 19–21.

В 1912–1914 роках братами Іваном та Михайлом Тропінініми була побудована міська лікарня. Вона прийняла першого пацієнта 6 березня 1914 року і тоді ж братами Тропінініми була передана в дарунок місту. На фронтоні лікарні встановили мармурову меморіальну дошку з надписом "Тородская больница им. Афанасия и Ольги Тропининых, сооруженная на средства их наследников". Медичне обслуговування в лікарні було безкоштовним¹⁴. Це стало дійсно проривом для херсонців. Очевидним є той факт, що держава не брала в цьому жодної участі, і фінансування було виключно приватним на добровільних засадах.

¹⁴ Скороход, А. (2008) *Херсон: вчера и сегодня*. Херсон: Наддніпряночка, 95.

Окрему увагу Л. П. Соловйов у своїх спогадах приділив розвитку промисловості міста та будівництву торгового порту, оскільки це найбільше його цікавило і безпосередньо було пов'язано з його професією.

Жителі міста наприкінці XIX – початку XX століття займались торгівлею, працювали на підприємствах і пристані. Промисловість міста продовжувала розвиватись, задовольняючи потреби міста і околиць.

На думку Л. П. Соловйова, одну з провідних ролей в розвитку міста зіграв Херсонський торговий порт. Недостатня глибина гирла Дніпра не давала можливості розвиватись Херсону як порту зовнішньої торгівлі, і він до кінця 90-х років XIX століття обслуговував внутрішні каботажні маршрути. Такий стан справ поставив перед Херсонським міським управлінням завдання поглиблення Дніпровських гирл. Після проведення відповідних робіт, з 1901 року Херсонський порт був відкритий для морських суден і став

¹⁵ Скороход, А. (2008) Херсон: вчора и сегодня. Херсон: Наддніпряночка, 84.

¹⁶ Пиворович, В. (2003) Улицами старого Херсона. Херсон: Б.в., 115.

¹⁷ Держархів Херсонської обл. ф. Р-944, оп. 1, спр. 6, арк. 30–35.

центром зовнішньої торгівлі¹⁵. За словами Л. П. Соловйова, царський уряд не приділяв належної уваги розвитку морських портів Росії, в тому числі Херсонському. Скажімо, в 1917 році порт мав лише три причали без будь-якої механізації: “Порт производил впечатление внезапно оборванной стройки”. Вантажні операції в порту виконувалися вручну біля причалів. Про це свідчить фотоматеріал, зібраний Л. П. Соловйовим.

В 1856 році було засновано “Русское общество пароходства и торговли (РОПиТ)”, яке за головну мету мало розвиток торгівлі на Чорному морі. З приходом більшовиків, політика “воєнного комунізму” наклала негативний відбиток на подальшій долі товариства. В умовах повної конфіскації будь-якого майна, а особливо флоту, до акціонерного товариства були направлені “комиссары”, які виконували важливу задачу конфіскації майна з рук “буржуазії” і передачі його пролетаріату і молодій радянській республіці¹⁶.

З огляду на те, що Соловйов згадав ці події з негативними конотаціями, ймовірно, він позитивно ставився до приватної торгівлі.

Таким чином, не зважаючи на те, що Л. П. Соловйов отримав технічну освіту, і майже все життя присвятив роботі в Херсонському морському порту, він не лише відмінно виконував свої безпосередні обов’язки, а й цікавився історією зародження і розвитку порту протягом тривалого часу.

Результатом довгої і кропіткої роботи Л. П. Соловйова як краєзнавця є значна кількість фотоальбомів, зокрема “Херсонский морской порт”, “Наводнение в Херсоне”. Виписки з книг, журналів, газет про порти Херсон, Скадовськ, Хорли, і звичайно, мемуари (хоч і неопубліковані) про рідне місто і порт, які несуть в собі неочініений пласт інформації і цікавих відомостей¹⁷.

Важко переоцінити роль Л. П. Соловйова як краєзнавця, як знавця історії свого міста, міста яке він дуже любив. В своїх мемуарах, Леонід Петрович чітко показав різні аспекти життя Херсона, вказав на його недоліки і переваги. На сьогодні, мемуари херсонського інженера зберігаються в Державному архіві Херсонської області. Документи надходили протягом 1974-1977 років, з яких згодом сформовано 53 справи. Мемуари Л. П. Соловйова є важливим джерелом з історії розвитку рідного міста. Їх варто вивчати та аналізувати, оскільки вони можуть внести нові корективи в розуміння історичних подій, що мали переломний характер, і які вплинули на історію в цілому.

REFERENCES

1. Derzhavnij arkhiv Khersons'koi oblasti (DAKhO). F.R-944. Op. 1. Spr.1. 3 арк.
2. DAKhO. F.R-944. Op. 1. Spr. 2. 61 арк.
3. DAKhO. F.R-944. Op. 1. Spr. 5. 53 арк.
4. DAKhO. F.R-944. Op. 1. Spr. 6. 120 арк.
5. DAKhO. F.R-944. Op. 1. Spr. 9. 6 арк.
6. DAKhO. F.R-944. Op. 1. Spr. 10. 17 арк.
7. Korotec'kij, A. (2004) Letopis' Khersona. Kherson: Shtrikh.
8. Pivorovich, V. (2003) Ulicami starogo Khersona. Kherson: B.v.

9. Skorokhod, A. (2008) Kherson: vchera i segodnja. Kherson: Naddnirjanochka.

Валерия Кибец

ЛЕОНИД СОЛОВЬОВ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ ХЕРСОНА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

Перед современной украинской исторической наукой стоит много задач, требующих научного решения. Среди них изучение жизни и деятельности выдающихся личностей и истории отдельных регионов Украины занимают не последнее место. Статья является попыткой показать особенности дореволюционного прошлого города Херсона с позиции коренного жителя и мемуариста Л. П. Соловьова.

Ключевые слова: мемуары, краевед, историческое прошлое, город Херсон, исторические источники.

Valeriya Kibets

LEONID SOLOVYOV AS A RESEARCHER OF THE HISTORY OF KHERSON IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

Modern Ukrainian historical science faces with many challenges that require a scientific solution. Exploring the life and work of famous people and history of individual regions of Ukraine are among them. The end of 19th - the beginning of 20th centuries in the history of Ukraine is characterized by a general revolutionary exaltation that was caused by sharp contradictions, national oppression, political disenfranchisement of the population. It is a time when new creators of history enter the political scene. Nowadays the important task is to rethink the role of the individual in history, to explore creative people, to fill the historical process with energetic, working people, to make this process anthropocentric. It is necessary not only to revive the forgotten names, but to determine a place for each personality in the history of Ukraine. The aim of the article is to show the features of the pre-revolutionary past of Kherson city from the perspective of Leonid Solovyov, indigenous inhabitant, engineer, qualified worker of Kherson sea port and brilliant memoirist.

In his memoirs he described the city in pre-revolutionary times and showed the changes of Kherson during Soviet power.

Memoirs (memories) – a special kind of written historical sources that reflect the author's understanding of past reality and historical consciousness of personality of their creator. They are about the past based mostly on a personal memory of the author and his own impressions of those events in which he participated or which he watched by himself.

In his memoirs, we see dualistic nature of historical sources, because, on one hand, they record information about the past and, therefore, it is its reflection. On the other hand, memoirs are part of the period in which they came on. Today Mr. Solovyov's memoirs are unexplored, and this article is the first attempt to show the role of this personality.

Pre-revolutionary Kherson had a number of its features. It was a small, quiet, calm, provincial town. Mr. Solovyov remembers the city since 1914. He was always interested in the history of his native city. The comparison of pre-revolutionary and soviet Kherson from the perspective of ordinary citizen of Kherson are particularly useful.

Most of Kherson citizens worked as merchants, officials, entrepreneurs and small haggler. The workers were a minority, lived mainly in the suburbs

and had their property, farm. It was a typical and traditional demonstration of the usual Ukrainian way of life.

The result of long and hard work of Mr. Solovyov as ethnographer is a significant number of photoalbums, including "Kherson sea port", "Flood in Kherson", extracts from books, magazines, newspapers about ports of Kherson, Skadovsk, Khorly, and, of course, a memoirs about his native city and port which contain unvalued layer of interesting information about the history of our city.

It is shown the role of the individual in history and the impact of circumstances and environment in the formation of his world view and future activities from Mr. Solovyov example. It is a first time when researcher is depicted as a citizen whose life was dedicated to the service of society. The results of his work played big role in today's economic and cultural potential of our city.

Mr. Solovyov's big experience in organization of effective work in the port, the realization of his interests in studying historical characteristics of the land has not lost its practical value and is useful today.

Key words: *memoirs, local historian, historical past, Kherson city, historical sources.*

ДОДАТКИ

Державний архів Херсонської області (Держархів Херсонської обл.)

Ф. Р-944. Личный фонд Соловьева Леонида Петровича (1909-1977), инженера.

Оп.1, спр.2. Воспоминания о родном городе Херсоне. 1975 р. 61 арк.

арк.1

Херсон – мой город. В нем я родился, вырос и начал свою самостоятельную трудовую жизнь. В нем я прожил большую часть своей жизни, если не считать временных выездов на учебу, эвакуацию из Херсона в период Великой Отечественной войны, службу в Вооруженных Силах и других разнообразных непродолжительных выездов из города.

Теперь, когда исполнилась 58-я годовщина Великого Октября, интересно заглянуть в прошлое, вспомнить, чем был Херсон до 1917 года, его достопримечательности, и чем он стал сейчас.

Мне вспоминается жизнь моего города, которая проходила у меня на глазах, который только с окончательным установлением Советской власти в 1920 году, и особенно после Великой Отечественной войны, постепенно начал отстраиваться, хорошеть и превращаться из небольшого, хотя и губернского, купеческого городка в крупный индустриально – промышленный центр.

С какого же года я помню более и менее сознательно Херсон?

Помню я себя с 1 января 1913 года, т. е. трёх с небольшим лет, но это был возраст не вполне осознанной памяти, ясного представления окружающего мира и происходящих событий. Более или менее серьезным возрастом, когда происходящее вокруг меня крепло, откладывалось в моей памяти более или менее сознательно, я считаю 5 лет.

арк. 2

Таким образом, можно считать, что я помню Херсон с 1914 года.

Что же он представлял собой?

Это был небольшой купеческий губернский город с населением в 80 тысяч человек и разделявшийся на центральную часть города, Северный форштадт, Военный форштадт, Мельницы, Забалку и Сухарное. Кроме того было поселение на Карантинном острове. Город изобилует церквями, полицейскими участками, банковскими и другими финансовыми учреждениями.

В этих воспоминаниях я постараюсь, насколько мне позволят память, рассказать о некоторых домах, которые существовали и теперь ещё существуют в городе.

Район моего обзора ограничен с востока – проспектом Ушакова, с запада – точкой слияния улицы Горького с улицей Ленина, с юга – улицей Петренко и с севера – улицей Советской, т. е. охватывает центральную часть города.

Прежде всего, я немного расскажу об улицах.

После установления в Херсоне Советской власти наименование улиц было изменено. Чтобы в дальнейшем не употреблять двойного наименования (старого и нового), я предварительно перечислю старые и новые наименования улиц и при описании достопримечательностей города буду употреблять только современные наименования.

Итак, пройдем по улицам.

В старом Херсоне большая часть улиц носили название в честь или выдающихся личностей того времени или их названия были связаны с божественными понятиями.

Так, например, были улицы: Александровская, Говардовская, Суворовская, Потемкинская, Ришельевская, Воронцовская, Волохинская, Эрделевская, Виттовская, Румянцевская, Ганнибаловская, Ломоносовская, Кутузовская, Гоголя, Панкратьевская, Богородицкая, Преображенская, Соборная, Католический переулок, Лютеранская улица.

Название каждой улицы связано с каким-то событием.

Например, Суворовская названа, по-видимому потому, что на ней проживал А.В.Суворов, дом которого до сих пор сохранился и в данное время занят литературным факультетом педагогического института;

Соборная – потому, что на ней находился кафедральный собор.

Богородицкая – потому, что одна из трёх церквей, находящихся на ней, имела престольный праздник в день Рождества Богородицы;

Преображенская – потому, что на ней находился Привозный собор, одна из церквей которого имела престольный праздник в день Преображения Господня.

арк. 6-7

Следует сказать, что такие улицы как Говардовская (проспект Ушакова), переулок Любарской (Днепровский переулок), улица Карла Маркса (Потемкинская), улица Октябрьской революции (Ришельевская), переулок 21 сичня (Торговый переулок), улица Коммунаров (Воронцовская) ранее служили прямыми маги-

стральними путями для в'їзду в порт. В настоящее время, ввиду того, что территория морского порта обнесена забором, для в'їзду в порт оставлены только лишь улицы Карла Маркса и проспект Ушакова.

арк. 34

Поговорив о некоторых зданиях и вспомнив их “краткую биографию”, сделаем экскурс по улицам города.

Для этого прежде всего оговоримся: нумерация домов четная идёт по правой стороне улицы, а нечетная – по левой;

- нумерация домов улиц, идущих вертикально от реки в сторону жел. Дорожного вокзала, начинается от реки;

- нумерация домов улиц, идущих горизонтально от проспекта Ушакова в сторону улицы Коммунаров, т. е. на запад, начинается от проспекта Ушакова.

арк. 35

В кратких словах скажу, что представляли из себя улицы в то время.

Асфальтового покрытия на них в то время не было, ливневой канализации так же. Проезжая часть и кюветы с обеих сторон были замощены гранитным камнем, а тротуары- белыми мраморными плитами, которых часто не хватало. Дождевая вода с проезжей части стекала в кюветы, но так как последние были весьма малы, то при обильных дождях вода часто шла во всю ширину улицы и переход через неё практически делался невозможным. Тротуары были узкие с побитыми лещадями плитами и в дождливую погоду весьма трудно проходимыми.